

İbrahim Erol Kozak

İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat

Pınar Yayınları, İstanbul 1984, 406 s.

“Geçmişle gelecek birbirine,
suyun suya benzemesinden daha çok benzer.”
İbn Haldun

Her birey, karşısında durana kendi cephesinden bakar ve tasvir eder. Bu tasvir her zaman olmuş-bitmiş değildir, bir sürecin ve mekanın üretimidir. Süreç ve kuşatan mekan değişirse tasvir de değişir. Başka bir ifadeyle karşılaşılan durumlara nereden, neden ve nasıl baktığınız o durumu, anlam dünyasında bir yere taşır. İnsan ve toplumu konu edinen çalışmalar da bu çerçevede bir anlam dünyasının resmini sunarlar. İbrahim Erol Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat* isimli eserinde İbn Haldun ve çağdaş kuramcıların insan ve insanın toplum ve devletle olan ilişkilerine dair görüşlerini iktisat zemininde değerlendirmektedir.

İbn Haldun kültür ve tarih bilimleri çerçevesinde değerlendirilen hacimli ve kuşatıcı eseri *Mukaddime*'de, bir medeniyetin sahip olması gerekenlerini, en küçük birim olan insandan en kuşa-

tıcı birim olan devlete kadar konu edinmiştir. Özelde insan doğasının ve insanın kendisiyle ilişkisinin, genel planda ise devlet yönetiminin psikolojik, sosyolojik, iktisadî, siyasî ve dinî her basamağını örnekler, ayetler ve hadislerle açıklamaya çalışan İbn Haldun, *Mukaddime*'siyle birçok tarih felsefesi çalışmasına ve medeniyet araştırmalarına ilham kaynağı olmuştur. Kozak, 1982 yılında tamamlamış olduğu doçentlik tezinin bazı düzeltme, ilave ve atıflarla zenginleştirilerek yayına hazırlanmış şekli olan, mukayeseli karakteri ağır basan bu eserinde, insanlık tarihinin ortak ve hatta değişmez temel problemlerini gözler önüne sermektedir. Kozak çalışmanın amacını şöyle ifade etmektedir: “İbn Haldun, Doğunun geleneksel hikmetinden beslenen ve kendi görüşleri de bu bilgeliğin bir parçası haline gelen son derece önem-

li bir düşünürdür. Böyle olunca, *Mukaddime*'de ortaya konan dünya görüşü ve yaklaşımların, eksikliği duyulan bütünsel bir dünya görüşüne ulaşmada yardımcı olarak, çağımızın bunalımına çözüm bulunabileceği düşüncesinden hareket etmekteyiz” (s. 25). Bu düşünce merkezinde, metni etkin kılmanın yollarından biri olarak, içinde yaşanan çağın problemleri bağlamında metnin yeniden ve yorumlanarak ele alınmasını teklif eden yazar, bununla birlikte metnin bağlamından ve içinde doğduğu şartlardan kopararak dönüştürülme riskini de vurgulamaktadır (s. 27). Böyle bir riski aşmanın yolunu da, düşünürün entelektüel coğrafyasının ve düşünce geleneğinde bağlandığı halkanın bir bütün olarak anlaşılmasında görmektedir. Bunun yanı sıra yazar, neden böyle bir konunun seçildiğini açıklarken oldukça önemli bir duruş sergilemektedir: İslam ülkeleri arasında, hali hazırda da devam eden, dayanışma(ma)nın (!) aşılması hatta geliştirilmesi, iyileştirilmesi için planlanan faaliyetlere bir ışık tutmak, İslam iktisadî değer ve yöntemlerini belirlemek, banka müessesesinin İslam’ın temel kabullerinden hareketle kurulmasına katkıda bulunmak.

Çalışmanın girişinde *Mukaddime* metninin hangi tercümesini esas alındığı şöyle açıklanmaktadır: “(...) esas olarak Ugan’ın ve

Pîrîzâde’nin Türkçe ve Osmanlıca çevirileriyle, Rosenthal’in İngilizce çevirisidir. Zaman zaman Issawi’nin ve Ülken’in *Mukaddime*’den yaptıkları seçme çevirilere de atıfta bulunulmuştur” (s. 28). Eser her ne kadar *Mukaddime* merkezinde olsa da daha önce de belirtildiği gibi çağdaş kuramcılarla ve diğer İslam düşünürleriyle karşılaştırmalar da yapmaktadır. Bu durum kitabın amacıyla paralel bir mahiyet taşısa da çoğu yerde dipnotların yoğunlaşmasına ya da aksiyom kaymalarına yol açmıştır. Dipnotların fazlalığının ve bunun yarattığı olumsuz etkinin farkında olan yazar, ele alınan çalışmanın mahiyetinden kaynaklanan bu sorunu aşmak için dipnotlara ve diğer pek çok açıklamaya kitabın sonunda yer vermeyi tercih ettiğini bildirmektedir.

Altı bölümden oluşan eserin, “İbn Haldun’a göre İktisadî Faaliyetin İnsan Hayatındaki Yeri ve Etkileri” (s. 31-61) başlıklı ilk bölümünde iktisadî faaliyetin niteliği, insan ve toplum üzerindeki etkisi ve yaptırımı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca iktisadî faaliyetin niteliği tartışmasında yazar, Marks ve Marksizm ile İbn Haldun arasında karşılaştırma yaparak, İbn Haldun’un tarihî materyalizmin diyalektik yöntemini kullanmakla birlikte temelde farklı bir duruşa sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu bölümde İbn Haldun’un temel kavramları

ve bu kavram ve problemleri ele alış yönteminin farklılığına da değinen yazar, tarih, iktisat, toplum, insan ve en merkezî durumdaki “asabiyye” kavramının genel sınırlarını belirleyip ardından çalışmanın ilgili bölümlerinde tekrar bu kavramlara döneceğini bildirmektedir.

Öncelikle *Mukaddime*'nin bağlamını ve hangi ilim dalı içinde yer aldığını göstermek için “tarih” kavramını yazar, İbn Haldun'un tanımı ile sunmaktadır. İbn Haldun'a göre tarih; iktisadî faaliyetleri ve bunların etkilerini inceleyen ilim dalıdır: “Bil ki tarihin vazifesi, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerini cemiyetler halinde yaşayarak imar etmekten bahsetmek, insanların çalışmak, kazanma ve geçimlerine, ilimlere, hüner ve sanat ve umumiyetle sınaî ve tabii ilimler olarak bu mamurluktan husule gelen medenî eserlere dair bilgi vermek ve bu konularla ilgili olan haberleri nakil ve rivayet etmektir” (s. 38). Bu çerçeveden bakıldığında tarih ilmi oldukça kuşatıcı bir yapıdadır ve tüm insanlık için bir bakış açısı oluşturmaktadır.

İktisadî faaliyetleri ve gelişme seviyelerini ifade etmek için İbn Haldun “umran” ve “imar” kavramlarını oldukça sık dile getirmektedir. Ona göre her kavmin içinde yaşadığı toplumu ve dünyayı imar etme tarzı vardır ve tarihin konusu da bunları araştırmaktır. İbn Haldun'a göre insan-

ların bir araya gelerek bir toplum oluşturmasının en önemli iki faktörü vardır: *İktisat ve güven*. İktisat aracılığıyla insanlar yaşamlarını idame ettirebilecekleri temel ihtiyaçlarına cevap aramakta, üretim ilişkilerini düzenlemekte, güven ile de iç ve dış tehditlere karşı toplumsal bütünleşmeyi sağlayabilmektedirler.

İbn Haldun'a göre “insanı ve toplumu, içinde yaşanılan psikososyolojik yapıyı ve devletlerin gelişme ya da yıkılma nedenlerini anlayabilmek için iktisadî faaliyetlerin şekillerini, üretim ilişkilerini ve genel olarak iktisadî yapılarını yerli yerinde değerlendirmek gerekmektedir” diyen yazar (s. 37), bu görüşe katıldığını bildirmekle birlikte pek çok çağdaş kuramcının buradan hareketle İbn Haldun'un Marksizme yakın bir duruşa sahip hatta Marksist olduğunu iddia etmelerine karşı çıkmaktadır. Yazar, İbn Haldun'un tarihî materyalizme yakın görüşleri olmakla birlikte düşüncelerini inşa ederken kullandığı referansları ve alt yapı-üst yapı ilişkileri açısından temelden farklı olduğunu vurgulamaktadır: “Toplumların sosyal ve siyasî yapılarını, onların geçim tarzları, öncelikle de göçebeleri de öküz ve koyunla geçinenler ve deveyle geçinenler olarak ikiye ayırarak incelemesi ve bunların üretim tarzlarındaki bu değişikliklerin sosyal yapıda yol açtığı farklılıklar üzerinde durması onun iktisadî yapının temelde-

ki belirleyici rolüne işaret eden görüşleri arasındadır” (s. 53). Her ne kadar iktisadî ilişkilerin belirleyiciliği vurgulansa da İbn Haldun’un tüm felsefesinin temelinde bulunan “asabiyye” kavramı, onun duruşunu açık ve net olarak temsil etmektedir. Çünkü “(...) asabiyyet kişi ve toplumların hayatını değerli, üstün ve güçlü kılan bir değerdir” (s. 59).

Burada özellikle tarihi inşa ederken günümüzün değerlerini çerçeve kılıp geçmiş bu çerçeveye uygulama eksikliği/yanlışlığı dikkat edilmesi gereken bir noktadır. İbn Haldun ne tarihî materyalizme ne de eleştirel bakış çerçevesinden değerlendirilebilir. O hem kendi çağının hem de günümüzün problemlerine farklı bir pencereden ışık tutmaktadır ve yapılacak karşılaştırmaların bu durumu göz önünde bulundurması gerekmektedir.

“İbn Haldun’da Emek ve Çalışmaya Verilen Yer ve Değer” başlığını taşıyan ikinci bölümde (s. 63-103) yazar, öncelikle “emek” ve “çalışma” kavramlarının tarihî sürecini Yunan-Roma’dan başlayarak çağdaş filozoflar ve tartışmalar bağlamında tüm Batı düşüncesini kapsayacak şekilde araştırmaktadır. Yazar diğer yandan da İslam düşünce geleneği içinde Hz. Adem’den başlayıp İbn Haldun’u en çok etkileyen düşünür olarak gördüğü Gazzâlî’ye kadar “dinî zorunluluk, bedenî çalışma ve niyet” kavramları-

nın geçirdiği tarihî süreci tahlil ederek İbn Haldun’un bu konudaki görüşlerine ulaşmaktadır. Ayrıca bu bölümde “yabancılaşma” kavramının Marksizm ve İslam düşüncesi -özellikle de Gazzâlî- bağlamında oldukça ayrıntılı tahlil-tasviri yapılmaktadır. İbn Haldun için tüm rızık ve kazanmanın temelinde “emek” ve “çalışma” vardır. Bu kabulünün de “Çalışmak ve emek sarf etmek ise ancak Allah’ın verdiği güç ve kuvvetle olur. Her şey Allah’tandır” (en-Nisâ 4/78) ayetini delil göstererek temellendirmektedir.

Medeniyetin gelişmesi ve iktisadî faaliyetin etkili olarak sürdürülmesinde Batı ve İslam düşünce geleneğinde “el”e ve alet-üretim araçlarına oldukça önem verilmiştir. Bu durum, bir yandan üretim ilişkilerine süreklilik kazandırırken diğer yandan da -ki bu olumsuz bir durumdur- yabancılaşmanın acımasızca bireyleri köksüzleştirmesini hızlandırmıştır. Bu durumu aşabilmek için “asabiyye”nin gelişmesi ve korumasına müracaat edilebilir. Yazar İbn Haldun’un yabancılaşma problemi ve çözüm önerisini şöyle açıklamaktadır: “İbn Haldun, çevresinin ve devletin kişilere aşırı bir baskı, otorite ve şiddet uygulamasının halkın ürettikleri şeylere el koyması veya onları düşük fiyatla satmaya zorlamasının, kişilerin psikolojik yönden aciz, güçsüz, zavallı bir duruma düşürerek (iktisadî yabancılaşma) onlardaki

teşebbüs kabiliyetini ve kişiyi toplumun genel amaçlarına yabancılaştırarak asabiyyet duygusunun azalacağına (siyasî yabancılaşma) önemle işaret etmektedir” (s. 95). Burada da vurgulanan ve İbn Haldun’un merkezî kavramlarından biri olan asabiyyet duygusu özellikle, her açıdan yabancılaşmaya uğramamış, kendi özgüveni yüksek ve etik değerleri olan şahsiyetli bir bireyi ön plan çıkartmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü “İbn Haldun’da İktisadî ve Sosyal İlişkilere Bakış” (s. 105-118) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde insan tabiatının yapısı ve insan tabiatını dönüştüren temel iktisadî yapı tartışılmaktadır. İnsan tabiatı ne kendi başına salt iyi ne de kötüdür. İnsanda bu her iki karşı yönün bir arada bulunduğu görüşünde olmakla beraber İbn Haldun, genelde insanın işbirliğine, iyiliğe yatkın olduğunu vurgulamaktadır. İbn Haldun insanı, tüm zıt-karşıt boyutlarıyla birlikte dengeli bir şekilde ele almakta ve değerlendirmektedir. İnsan “tabiatı icabı medeni” olduğundan işbirliğine, sosyo-ekonomik yapıya çoğu zaman bilfiil katılmakta, daha doğrusu tabiatı bunu gerektirmektedir. Diğer yönden ise insan mücadelecidir, saldırgan bir yapıya sahiptir ve bu onun hayvanî tabiatının bir göstergesidir. (s. 116). Tespitini bu bölümleme üzerinden çeşitli ayet ve hadislerle temellendiren İbn Haldun, in-

sanın saldırgan yönünü zapturapt altına alan faktörlerin hükümdarların ve dinlerin oluşturdukları yasalar olduğunu ifade etmektedir. Bu yasalar aynı zamanda hem toplumsal aidiyet, birlik ve güven duygusunu oluşturan “nesepe asabiyyeti” hem de toplumların fikrî, ideal ve inanç sistemini oluşturan “sebepe asabiyyeti” duygularını pekiştirerek toplumda işbirliği ve dayanışma temelli rekabeti perçinlemektedir.

İbn Haldun’a göre iktisadî ve sosyal ilişkilerin temelini rekabet değil, işbirliği ve dayanışma oluştursa toplumun asabiyyet duygusu pekişecektir. Bu ifadeden hareketle İbn Haldun’un rekabete karşı olduğu anlamı çıkarılmamalıdır, çünkü o, kurallarla sınırlandırılmış, ölçülü ve yapıcı bir rekabete yer vermekte hatta bunu önemsemektedir: “Ticarî işlemlerin, alışverişlerin bir yandan tacirlerin taşımaları gereken ahlakî değerlerle içten; diğer yandan da devletin görevlendirdiği “muhtesip”lerle dıştan denetim altında tutulduğu bir piyasayı görmektedir” (s. 116). İnsan ve iktisat ilişkileri açısından belirli bir çerçevenin sunulduğu bu bölüm, çalışmanın da bel kemiğini oluşturuyor denebilir. Fakat burada temellendirilen fikirler büyük oranda sonraki bölümlerde tartışmaya açıldığı için bu bölüm hem dipnotlarıyla hem de vurgusuyla sınırlandırılmış bir görüntü çizmektedir.

“İbn Haldun’un İktisadî Gelişmede Sosyal ve Psikolojik Faktörlere Verdiği Değer” (s. 119-157) başlıklı dördüncü bölümde İbn Haldun’un bakış açısını temsil eden “asabiyye” kavramının çok yönlülüğünden bahseden Kozak, bu çok yönlülüğü bilhassa iktisadî alanla sınırlandırmaktadır. Ayrıca sosyal ve psikolojik faktörlerin iktisadî yapıyı ve iktisadî yapının da sosyal ve psikolojik faktörleri etkilediğini ve dönüştürdüğü iddia eden yazar, bu görüşünü temellendirmek için gençlerin eğitimi konusunda hem İbn Haldun ve çeşitli İslam düşünürlerinin hem de pek çok çağdaş kuramcının tezlerini incelemektedir. Bunun yanında Kozak, “kazanç” ve “rızk” kavramları ile zenginliğin ve siyasî baskının olumlu ve olumsuz yönlerini aynı referanslarla açıklamaya çalışmaktadır. İbn Haldun’a göre toplumun iktisadî zihniyetinin çalışma şevk ve arzularındaki değişme ani olmaz; bu ancak devletin adaletli, toplumun hak ve hürriyetini esas alan uygulamalarıyla yavaş yavaş gerçekleşir: “Zenginlik, devletin malî kaynak ve imkanlarının toplumun içinde elverişsiz şartların iyileştirilmesi yolunda kullanılması ve ülkedeki korku ve zulüm şartlarının ortadan kaldırılması; böylece, iktisadî bakımdan canlı, aktif, üretken bir hale gelmesi ile artar” (s. 123).

İbn Haldun, siyasî otoriteye ve onun koyduğu kurallara uymanın

kişilerin psikoloji ve şahsiyet yapıları üzerinde meydana getirdiği kötü etkilerin giderilmesi veya azaltılması için şu yolu tavsiye etmektedir: “Uygulanması gereken toplum kuralları, -bu arada dinî ve ahlakî kurallar- kişiye öyle sunulmalı ki, kişi kendisine dışarıdan telkin edilen kurallara zorla uyduğunda hürriyetini kaybettiği hissine kapılmadan, bunları tabii bir süreç içinde içtenlikle kendiliğinden benimseyen, özümseyen” (s. 124).

Devletin topluma adil ve etkili ilişkisini temellendireceği diğer önemli alan ise eğitimidir. İbn Haldun öğretmelerin genç neslin asabiyyesini ve iktisadî kalkınmayı pekiştiren rolüne vurgu yapmaktadır. İbn Haldun en iyi öğretim usullerinin müzakere, ilmî sohbetler ve öğrencilerin çalıştıkları konuyu aralarında müzakere etmeleriyle geliştiğini ifade etmektedir. Öğretmenlerin öğrencileriyle çeşitli konuları müzakere ve mütalaa etmeleri hem ilmî faaliyeti canlı tutmakta hem de öğrencilerin kendilerine güven duygusunu pekiştirmektedir. Bu, günümüz eğitim politikaları için de oldukça önemli bir tavidir.

İbn Haldun’a göre yerleşik hayattaki (şehirdeki) siyasî şartlar ve eğitim-öğretim metotları içinde çocukluk ve gençlik çağlarını geçirmek durumunda olanların asabiyye duygusu, buralardan uzakta yaşayan göçebelerin asabiyye duygusuna oranla çok daha zayıf-

tır. Çünkü her şeyden önce İbn Haldun kişinin mizacının, içinde yaşadığı toplumsal iradenin, iktisadî yapının ve devletin etkisiyle şekillendiğini ifade ederek hem bireyden devlete hem de devletten bireye doğru gelişen bir etkileşim zincirinden bahsetmektedir. Bu çerçevede de iktisadî gelişmenin belirleyici faktörlerinden biri olan asabiyye duygusunun pekiştirilmesi ve sürekliliği için adil, özgürlükçü bir siyasî teşkilatın ve disiplinli eğitim-öğretim yöntemlerinin geliştirilmesini ister: “(...) tıfl ve sübyana âbâ ve üstadının te'dîb ve ta'lim tarikiyle tertip ettikleri ahkâm ve adab(la) (...) onların mizaçları dahi (...) münfail ve müteessir ve suret-i şecaatları münkariz olmak muhakkaktır” (s. 127).

Kozak, İbn Haldun'un genç neslin asabiyye duygusunun yerleşmesinde etkili olan 'iktisadî faaliyetlerde bulunma şevk ve neşesi' anlayışını ele alarak bunu çağdaş kuramcılardan Weber, Fromm, Hagen ve özellikle Schumacher'in metinlerindeki -çağımız ifadesiyle- 'başarı güdüsü' anlayışıyla karşılaştırmaktadır. Ayrıca yazar, bu teorik anlayışların pratikteki yansımalarını gösteren somut örnekler de vermeyi ihmal etmemektedir: Osmanlı siyasî-iktisadî yapısı, ahilik sistemi, III. Selim dönemi, vb.

Bu bölümde yazar, İbn Haldun'un, insan tabiatıyla onun anlam dünyasını oluşturan toplum-

devlet ve iktisadî faaliyet arasındaki ilişkinin yapısını (oldukça önemli olan) etkili-verimli ve disipline dayalı *eğitim* ile adalet-düzen ilkelerine dayalı *devlet* bağlamında temellendirilen görüşlerini somut örneklerle okuyucuya sunmaktadır.

Devletin konu edildiği “İbn Haldun'un Devletin İktisadî Hayattaki Yerine İlişkin Görüşleri” (s. 159-171) başlıklı beşinci bölümde yazar, diğer bölümlerden farklı olarak sadece İslam düşüncesini ve İbn Haldun'un görüşlerini, sahabe döneminden örnekler vererek açıklama yoluna gitmiştir. Bu bölümde devletin sağladığı adalet ve güvenlik ortamının önemi yanında devletin iktisadî hayattaki fonksiyonu ve devletin görevleri, alt başlıklar halinde incelenmektedir.

İbn Haldun, devlete, iktisadî faaliyetlerin organizasyonu, sürekliliği, adaletli dağılımı ve güvenliği çerçevesinde oldukça önem vermektedir. Devlet, onun dünya görüşü içinde ve felsefi tavrı bağlamında sevk ve idare edici merkez olarak değerlendirilir ve iktisadî faaliyetin doğrudan aktörü olarak görülmez. İbn Haldun'un bu düşüncesinin nedeni olarak yazar iki temel sebep öne sürmektedir: (a) Devletin iktidar olması, maddî imkanlarının ve gücünün diğer tüccarlara oranla daha fazla olması sebebiyle aralarında haksız rekabetin doğması. (b) Devletin siyasî gücüne ek ola-

rak iktisadî gücün de eklenmesinin otoriter rejimlere kapı araması endişesi (s. 169). Bu noktada İbn Haldun için devlet, denetim ve düzenleme görevini yürütürse, bu hem toplum gelişmesi hem de devletin gelirleri için oldukça uygun olur ve İbn Haldun bu konuda içinde yaşadığı gelenek muvacehesinde görüşlerini ortaya koymaktadır.

Kitabın son bölümü “İbn Haldun’un Gelir ve Servet Dağılımına İlişkin Görüşleri” (s. 173-208) başlığını taşımaktadır ve servetin kaynağı, organizasyonu ve kişisel gelirin kaynağı, rızık-kazanç ve artıdeğer kavramlarını önceki dört bölümde olduğu gibi çağdaş kuramcılarla mukayeseli şekilde incelemektedir. Bu bölümde de İbn Haldun’a göre zenginlik, servet birikimi ve devlet yönetimi arasında bulunan sıkı bağa dikkat çekilmektedir. İbn Haldun’a göre zenginliğin kaynağı üretimdir, emektir ve doğal zenginlikler pasif ve ikincil öneme sahiptir. Genel olarak her türlü zenginliğin kaynağı emektir, fakat kişisel gelir ve servet geliri kişilerin emekleriyle doğru orantılı değildir. Rızık, insanın emek harcayarak zorunlu ihtiyaçlarını karşılaması anlamına gelmektedir ve insanın bu noktada temel amacı asgarî düzeyde maksimum fayda esasına dayalı bir faaliyet gerçekleştirmektir. Toplumlar, işbölümü ve üretim araçlarını temel ihtiyaçları çerçevesinde organize

etmişlerse bu İbn Haldun’a göre “rızık” demektir. Seri üretime geçilip, temel ihtiyaçların da ötesinde üretim-tüketim ilişkileri düzenlenmeye başlandığında ise “kazanç” aşamasına geçilmektedir ve İbn Haldun için kazanç aşaması, medeniyetlerin ilerlemesinin de bir göstergesidir.

Kazanç yani artı-ürün medeniyet aşamasına geçişin bir göstergesi olmakla birlikte bunda en önemli faktör işbölümüdür. İşbölümü, hem toplumsal düzenin ve kişisel özgüvenin hem de medenî olmanın etkin gücü olmakla birlikte insanların en temel ihtiyaçlarının karşılanmasında da birinci dereceden belirleyicidir: “İbn Haldun’a göre medeniyetin gelişmesinin, milletlerin zenginliğinin temelini oluşturan artı-ürünün ve ondaki artışların kaynağı işbölümünün ve üretim araçlarının gelişmesidir” (s. 177). İbn Haldun artı-ürün elde etmenin yollarını, siyasî gücü kullanma, makam ve mevki sahiplerine yaltaklanma, toplum içinde itibar sahibi olma, siyasî ve iktisadî konjonktürdeki değişikliklerden yararlanma, büyük ölçüde tehlikeli ve riskli veya meşru olmayan işlere girişme, ganimet ve miras olarak tespit etmiştir (s. 179-186). Bu nedenlerin hepsi negatif ve bozuk bir yapıya işaret etmektedir ki zaten İbn Haldun, kişisel gelirin rızık üstünde olmasını yani artı-ürün olarak değerlendirilmesini istis-

mar olarak görür. İstismar olgusunun değerlendirmesini yaparken Kozak, medeniyetlerin gelişmesi konusunda, üretimin buna bağlı olarak da tüketimin artmasını ve toplumun her kademesinde işbölümünün ortaya çıkmasını gerekçe gösteren İbn Haldun'un kişisel serveti "üretim ve tüketim edebi" bağlamında olması gereken ve özü itibariyle iyi bir durum olarak nitelediğini, ancak kişisel kazancın yıkıcı rekabete dönüşmesini ve bu noktada elde edilen serveti ise bozulmuşluk olarak değerlendirdiğini belirtmektedir. Yazar, İbn Haldun'un özellikle "dünyanın düzeninin, medeniyetlerin ilerlemesinin ve zenginliğin artmasının istismar ilişkisinden ayrı düşünülemediği" vurgusuyla artı-ürünü olumlu ve dönüştürücü güçte bir etkinlik olarak açıklamaktadır. Genel olarak, İbn Haldun, kişisel gelir ve servetin kaynağı konusunu ele alırken üretime dayalı zenginlik ve sömürüye dayalı servet arasında kesin ayrımlar yapmaktadır. Ona göre genel olarak üretime dayalı zenginliğin kaynağı "emek" iken, kişisel servete da-

yalı zenginliğin kaynağı ise "sömürü"dür.

Bu bölümde zenginliğin farklı toplumlarda nasıl ele alındığını hem dipnotlarda hem de bölüm içinde örneklerle açıklayan Kozak, çeşitli düşünürlerin temel ihtiyaçları karşılayan zenginlik anlamında "rızk" ile emeğin sömürüsüne dayanan, kâr merkezli ve spekülâtif "kazanca" bakışlarını ve değerlendirmelerini sunmaktadır. Kozak, sonuç bölümünde ise bütün bir kitabın genel özetini vererek İbn Haldun'un temel fikirlerini ve iddialarını tekrar dillendirmektedir.

Kitabında çağımız problemlerine çözüm arayışlarını ve gerçeği görmede önemli ve etkili bir alet olan hakkı ve adaleti temsil eden bilgi, tarih ve tarih bilincinin etkinliğini araştıran Kozak, İbn Haldun ve çağdaş kuramcıları belirli bir disiplin ve incelikli ölçülerle karşılaştırmak suretiyle bu konuda önemli bir yaklaşım sergilemekle kalmamış, sorunu nerede, ne zaman, nasıl ve niçin soruları bağlamında tarihsel derinliğiyle sunarak ardından yapılacak ilmi çalışmalar için de vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olmuştur.